

ROZHĽADY

ЖАННА ЯНКОВСЬКА*

Архетипи національного буття крізь призму соціально-побутових поем Т. Г. Шевченка «Наймичка» і «Катерина»: компаративний зріз (до 200-річчя від дня народження)

JANKOVSKA, Ž.: Archetypes of national being through the perspective of Shevchenko's works: the poem "Hireling" and "Catherine". *Slavica Slovaca*, 49, 2014, No. 2, pp. 172-178 (Bratislava).

Literary works of Taras Shevchenko are extremely diverse. His painting and poetry are true reflection of national life. Applying to the method of interdisciplinary relations and S. Krymskiy's cultural and philosophical concept "Home - Field - The Temple", this exploration attempts to analyze social poem "Catherine" and "Hireling" to find national iconic archetypes. Author states that these archetypes confirm the presence of intra-deep receptive relationship between Shevchenko's poems and folk art and inherency such features as folklorism.

Taras Shevchenko, the poems "Catherine" and "Hireling", archetypes of national being, concept "Home - Field - The Temple", folklorism.

Літературна творчість Тараса Григоровича Шевченка надзвичайно багатогранна й різноманітна. Особливо знаковими є його поетичні твори, оскільки концентрують в собі ментальні, психологічні, архетипні коди національного буття. Мабуть, через це вони ось уже більше як півтора століття є невичерпним джерелом не лише для звичайних читачів, але й для дослідників, кожен із яких знаходить у поезіях Кобзаря щось нове, щоразу ніби заново відкриваючи для себе і для інших нову грань його творчого генія.

На кожному етапі розвитку літератури, а відповідно – й літературної критики, вчені знаходять нові аспекти для аналізу і тлумачення творів Тараса Шевченка. Проте у кожному випадку це ніби відкриття ще одного шляху, ще одне етапне потрактування, ще одна сходинка, спроба осягнення глибини його непересічного слова. Власне, процес пізнання Шевченка безкінечний, мабуть, тому, що його твори «позачасові»: глибоко занурені у минуле, правдиво відображають теперішнє йому буття і прозріливо, навіть пророчо націлені у майбутнє. Інтерес до них не згасає і не згасне, бо вони глибоко закорінені в національну буттєвість з усіма її різноманітними проявами, завжди передають глибоку екзистенцію, переживання і відчуття найтонших порухів душі героїв, які ніби вихоплені із реального життя.

Марне намагання – перерахувати праці вчених, які аналізували твори Кобзаря. Проте все ж зазначимо, що від перших відгуків П. Куліша, М. Костомарова та інших письменників і літературних критиків середини XIX століття до нинішнього часу доробок митця досліджували І. Франко, І. Дзюба, Ф. Погребенник, О. Засенко, Г. Грабович, М. Шамота, Т. Комаринець, Н. Крутикова, Н. Чамата, Д. Чалий, Є. Шаблювський, Л. Новиченко, В. Шу-

* Проф. Др. Жанна Янковська, др. філ. н., Національний університет Острозька академія, вул. Семінарська 2, 35800, м. Острог, Україна.

бравський, Н. Зборовська, Г. Сидоренко, В. Смілянська, В. Шевчук, Ю. Барабаш, М. Коцюбинська, В. Погребенник, Є. Нахлік, О. Вертій, П. Іванишин, Я. Гарасим та багато інших.

Для сьогоденного етапу пізнання творів Т. Шевченка, як і загалом літератури, характерний інтердисциплінарний підхід, методологія, яка, на думку В. Давидюка, є «головним інструментарієм», що «дає змогу стереоскопічного бачення багатьох культурологічних явищ, які важко зауважити в площинному вимірі».¹ Саме із виникненням та розвитком різноманітних інтердисциплінарних наукових галузей художні твори інтерпретують, залучаючи категорії філософської та літературної герменевтики, етнофілософії, етнокультурології, етностетики, етностилістики, етнографії, фольклористики та інших, що плідно застосовуються окремими вченими (О. Вертій, П. Іванишин, Я. Гарасим) і для аналізу творчості Т. Шевченка.

Хоч деякі дослідники, маючи на увазі інтердисциплінарні зв'язки, вбачають у розширенні меж дослідження художніх творів небезпеку «розмивання» самого предмета дослідження, бачиться, на сучасному етапі розвитку теоретичної науки, в тому числі й літературознавства, без встановлення таких зв'язків не обійтися. Мало того, вони не лише руйнують поняття про предмет дослідження, а навпаки – дають змогу глибше пізнати його, перевівши в іншу площину, аналізуючи з іншої точки зору. Спираючись на думки М. Гайдеггера, висловлені у «Бутті і часі», П. Іванишин пише про те, що «здатність літератури у свій специфічний спосіб пізнавати, розуміти, витлумачувати на значеннєвому рівні зближує її з герменевтикою, і з філософією. А це дає змогу виявити найбільш концептуальну проблему, нехтування якою загрожує віддаленням і від інтенціональної сутності справжнього красного письменства, і від літературної герменевтики як буттєвого мислення».²

«Національний спосіб розуміння» художнього твору приходять через осягнення ключових національних сутностей буття, «тут-буття», а також національних архетипів, які відображені у творі, що є стрижневим, притаманним етносу взагалі і що під впливом різноманітних чинників може трансформуватися, але не втрачає своєї сутності.

Присутність модусу «національного буття» та національних архетипів можемо констатувати і в поемах Т. Шевченка «Наймичка» і «Катерина». За жанром літературознавці визначають ці твори як соціально-побутові, але з огляду на пропонувану схему аналізу, можемо вважати їх ще й психологічно-філософськими, в яких, до того ж, досить виразно представлений також історично-етнографічний пласт матеріалу.

Зважаючи на обсяг розвідки, власне, й ставимо собі за мету дати обґрунтування національного характеру художнього мислення поета на основі потрактування відображених у творі національно-буттєвих архетипів.

Найбільш відомі соціально-побутові поеми Тараса Шевченка «Наймичка» і «Катерина» за способом викладу сюжету можна назвати поетичними наративами, оскільки вони містять в собі всі їх диференційні ознаки.

Уже перші рядки поеми «Наймичка» малюють перед читачем національну картину простору-буття:

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;

У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая...³

¹ Давидюк, В.: Генетично-порівняльний метод нові можливості фольклористичної компаративістики // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Випуск 36. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка 2012, с. 73.

² Іванишин, П.: Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, С. Маланюка, Л. Костенко. Київ : Академвидав 2008, с. 30.

³ Шевченко, Т.: Кобзар. Київ : Дніпро 1983, с. 269.

Ключові лексеми «поле», «могила», «тополя», що відразу візуалізують окреслений простір, і людина («молодиця молодая»), яка є центром цього простору, оживлює його своєю присутністю, разом репрезентують певний етнічно-ментальний просторовий локус. Аби виразніше уявити собі місце його в цілісній моделі «національного буття», звернемося до міжгалузевго універсального концепту «Дім – Поле – Храм», який відомий український філософ С. Кримський, використовуючи теорію архетипних структур М. Гайдеггера, вивів у площину характеристик для аналізу української культури. Особливо цікавою в цьому плані є праця вченого «Архетипи української ментальності».⁴ Дослідник С. Росовецький зазначений ментально-архетипний концепт, на наш погляд, не зовсім справедливо вважає своєю «сіткою», яка нібито стандартизує підхід до творів, не дозволяє вільно характеризувати їх, «заганяє» у певні «рамки».⁵ Хочеться заперечити вельмишановному автору. Адже ця «рамка» не є чимось закостенілим, «нерухомим». Це, скоріше, національно-буттєва основа епічного твору, без усвідомлення якої зображені у ньому події сприймаються справді «площинно». У тому чи іншому творі можуть бути більш або менш представлені один чи два локуси зазначеного концепту, а наявність іншого(их) – розумітися лише рефлексивно. Вони здатні переплітатися, «вростати» один в одного, утворюючи цікаві колізії, що відображають картину народного буття в усій її складності. Найбільш рівномірно та чітко простежується даний концепт у панорамних епічних наративах на кшталт «Чорної ради» П. Куліша, причому, як на рівні буттєвого простору, так і на рівні системи образів.

Виписана (вищезазначена) у пролозі до поеми «Наймичка» Т. Шевченком картина у згаданій системі архетипів тяжіє до локусу «Поле», який, безперечно, пов'язаний із архетипом землі. Але, за визначенням Є. Більченка, є ще й «Дике поле» або «Степ», що у широкому розумінні являє собою антипод «Дому», тобто це є світ чужий, ворожий.⁶ У зазначеному творі для молодого покриття Ганни це світ самотності, відкинутості, вигнання.

Вдруге до топосу «Поле» по тексту аналізованого твору поет звертається словами «уже Марко чумакує», а потім ще неодноразово зображує героя поза межами «Дому». Зважаючи на це, можемо вважати його представником зазначеного буттєвого простору.

Не менш репрезентативно представлено зазначений локус і в поемі Тараса Шевченка «Катерина», причому своєю повною бінарною семантикою. Спочатку це земля, частина буттєвого простору українця з її одвічним «баладним» образним об'єктом – тополею, що, як відомо, у народній творчості виступає символом дівочої долі або й загалом дівчини, яка виглядає коханого з далекої дороги («як тополя стала в полі»), виявляє глибинну рецепцію до фольклору, засвідчуючи природно-світоглядний, «внутрішній» фольклоризм твору. Інше значення архетипу «Поле» – це «Степ» – світ «чужий», ворожий. Отже, зважаючи на сюжет поеми та по відношенню до головної героїні, можна вибудувати семантичну лінію головних та міжлокусних архетипних констант, що являють собою національно закоріненний змістовий базис твору: «Дім – Поле – дорога – тополя – доля – Стен».

З перших рядків твору поет знайомить читачів із представником «чужого» простору у «своєму» для героїні. Це «москаль», котрий, відповідно, сприймається як «чужий», а тому ворожий, оскільки виявляє не властиву для представників даного простору поведінку:

⁴ Кримський, С.: Архетипи української ментальності / Відпов. редактор М.В.Попович. Київ : Наукова думка 2006, с. 273-301.

⁵ Росовецький, С.: Український фольклор у теоретичному висвітленні. Підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008, с. 206.

⁶ Більченко, Є. В.: Мотив чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців // Вісник Чернігівського державного університету. Випуск 75. Серія «Філософські науки». Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. Чернівці 2010, с. 86+.

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі – чужі люде,
Роблять лихо з вами.

Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине,
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине...⁷

«Московщина», як і «Туреччина» – це «Поле-Степ», «Дике поле», чужина. Москаль – представник «Поля», як Катерина – «Дому». У них різні топоси буття. Власне, у поемі кривдник Катерини лише на короткий час вирваний із топосу, представником якого він є. Після короткої сцени прощання з Катериною він постійно або «у поході», або «в дорозі», «на шляху», де й зустрічається і з Катериною, і з сином Івасем, їдучи в «берліні». Для нього ніби й не існує «Дому», який для українця є основним буттєвим простором і поза яким головна героїня почувається самотньою, незахищеною:

...Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.⁸

Спочатку в поемі локус «Поле» постає влітку. Це ще межі осяжного буття героїні, ще «своя» земля, хоч уже й не «Дім», проте знаний, свій простір, у якому й небезпеки лише «природні», а тому сприймаються не так загострено-трагічно. Автор, виявляючи екзистенційне жаль, співчуття, турбується, де ніч застала його героїню:

...Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою

Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?⁹

Настає зима, коли Катерина минає рідні краї, їдучи «на Московщину». Це вже чужий, незвіданий простір – «Степ», який не приймає, не співчуває її горю, як і його представники. Тут вона зустрічається із коханим, але він теж «чужий», він не виходить за рамки свого простору:

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.¹⁰

Або:

Реве, свище заверюха.
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.¹¹

Не витримавши фізичних, а головне – моральних та психологічних випробувань, без підтримки, серед чужих людей у чужому просторі, героїня ніби залишає ці поневіряння у спадок синові, у якого після її смерті немає

...Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...¹²

Проаналізуємо, наскільки повно у зазначених поемах загалом представлений інтегративний локус «Дім». У поемі «Наймичка» його репрезентовано насамперед хутором як місцем «родового буття» українця, а Настю і Трохима (дід і баба) можна вважати закорінними предками і представниками цього родинного простору:

...Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу...¹³

⁷ Т. Шевченко, Кобзар, с. 27.

⁸ Т. Шевченко, Кобзар, с. 34.

⁹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 36.

¹⁰ Т. Шевченко, Кобзар, с. 38.

¹¹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 40.

¹² Т. Шевченко, Кобзар, с. 43.

¹³ Т. Шевченко, Кобзар, с. 270.

«Хутір-Дім» тут виступає символом достатку, родинного вогнища, власного світу, космосу, захищеності від світу іншого, чужого. Це і центр фізичного буття, і духовної свободи, затишку, тепла. Для порівняння пригадаємо «хутірську філософію» П. Куліша (яку він ствердив власним життям, усамітнівшись на хуторі Мотронівка) та зображений ним у «Чорній раді» хутір Хмарище.

Локус «Дім» у поемі «Катерина» текстуально представлений вузько, проте у підтексті розуміється дуже глибинно: це рідне село, односельчани, криниця, вишневий садок, батьківська хата. Порушення патріархальних устоїв соціуму-«Дому» призвело і до порушення рівноваги та спокою (ладу) в рідному «Домі»:

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:

Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні...¹⁴

Мало того, через знехтування морально-звичаєвими нормами простору між героїнею та найближчими (як і дальшими) їй представниками зазначеного локусу відбувається і зміщення констант у дихотомії «свій – чужий»:

Батько, мати – чужі люде,
Тяжко з ними жити.¹⁵

Або: Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.¹⁶

Чи: Будь щаслива в чужих людях,
Дитя моє любе,
Іди од нас...¹⁷

У щастя «в чужих людях» не вірять ні старі батьки, ні сама Катерина, яка прозірливо передбачає свою трагічну долю:

В чужу землю, чужі люде
Мене заховують,

А своєї ся крихотка
Надо мною ляже...¹⁸

«Крихотка» рідної землі, взята у батьківському саду, уособлює для Катерини весь простір її звичного буття, все найрідніше із локусу «Дім».

Символічний локус «Храм» у Шевченковій поемі «Наймичка» репрезентований опосередковано через головну героїню, котра ніби зв'язує, синтезує усі три буттєві топоси. Із широкою молитвою звертається вона до Бога у київських храмах, аби оберігав її сина та його родину, замовляє «молебствіє Варварі», привозить освячені речі: Маркові «святу шапочку», невістці «перстеник» Варвари, онукам «хрестики», «дукачики», «намиста разочок» і «червоний з фольги образочок», що неабияк шанувалося як сімейні святощі. Саме наймичку Ганну можна вважати міжлокусною представницею: «Поля» – відкинута рідними у степу та мандруючу до Києва; «Дому-Хутора», хоч і не рідного, але пожиттєвого і пошанованого пристанища біля чужих, проте добрих людей та рідного сина; «Храму», до якого ходить ревно молитися.

В поемі «Катерина» до локусу «Храм» герої рефлектують насамперед на рівні молитви, звернень до Бога:

... Нехай тебе Бог прощас
Та добрії люде;
Молись Богу та йди собі –
Мені легше буде.¹⁹

Або: ... Пішла в садок у вишневий
Богу помолилась.²⁰

Чи: ... Встали сіромахи,
Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.²¹

¹⁴ Т. Шевченко, Кобзар, с. 31.

¹⁵ Т. Шевченко, Кобзар, с. 29.

¹⁶ Т. Шевченко, Кобзар, с. 31.

¹⁷ Т. Шевченко, Кобзар, с. 32.

¹⁸ Т. Шевченко, Кобзар, с. 32.

¹⁹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 32.

²⁰ Т. Шевченко, Кобзар, с. 32.

²¹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 44.

Досить цікаво спостерігати, як в сюжетно-життєвих перипетіях твору відбувається «проростання» одного архетипно-буттєвого локусу в інший. Це, як ми зазначали вище, відбувається через зміщення глибинних буттєво-смыслових акцентів, найчастіше за допомогою міжлокусних символічних констант, які поєднують складові концепту «Дім – Поле – Храм» в єдине ціле і разом з тим зберігають межі між локусами в середині тріади. Це архетип дороги, шляху, який виступає своєрідною межею між «Домом» і «Поле», між світом «своїм» і «чужим», «тим» і «цим». Ця «лімінальність» добре проглядається у фольклорі, до якого як у зовнішніх зв'язках, так і у внутрішніх смислах рефлексує автор:

Як тополя, стала в полі При битій дорозі... ²²	<i>Або:</i>	... Та тим часом розпитаю Шлях на Московщину. Далекий шлях... ²³	<i>Чи:</i>	... Ідуть шляхом чумаченьки, Пугача співають і т.п. ²⁴
--	-------------	---	------------	--

«Чумаченьки» у народній свідомості, як і козаки, є національними представниками «Поля», хоча кінцевою метою подорожі «шляхом» чумаків є повернення до «Дому», а козаків не завжди. Тому можна стверджувати, що символічна константа «дорога» вступає в об'єктивно-міжлокусні відносини між основними ментальними-буттєвими архетипами – «Дім», «Поле» і «Храм», в аналізованій поемі більше між двома першими.

Зв'язки іншого, духовно-емоційного порядку між зазначеними локусами здійснюють, як їх означає П. Іванишин, «модуси екзистенції»,²⁵ такі, як туга, радість, турбота, жаль, страх, любов, ненависть і подібні. Адже саме перебування чи й просто апелювання до іншого топосу національного буття та відносини між їх представниками і викликають ці почуття. І чи то позитивними, чи негативними вони є, в будь-якому випадку їх емотивна енергія, сила чуттєвості концентрується і проходить через «серце». Засобами художнього слова поету вдається передати «чуттєве» й заставити відчутти «надчуттєве» у яскравих народних образах та сценах із народного життя. Власне, тут спостерігаємо тяжіння до кордоцентризму, що виявляється в аналізованому творі численним апелюванням до «серця». Скажімо, глибоким співчуттям-переживанням наповнене Кобзареве народнопоетичне звертання до героїні «серце моє». Не менш щирі та глибоко чуттєві емоції простежуємо й у таких рядках твору:

Серце в'яне, співаючи, Коли знає, за що; Люди серця не побачать, А скажуть – ледащо. ²⁶ * * * * *	...Як буде серденько По волі гуляти. ²⁷ * * * * *	... А серденько одпочине, Поки сльози ллються. ²⁹ * * * * *
	Де ж ті люде, де ж ті добрі, Що серце збиралось З ними жити, їх любити? ²⁸ * * * * *	Вилле сльози на могилу – Серденько спочине. ³⁰

Про намір Катерини піти з життя, не витримавши випробувань, які випали на її долю, Шевченко пише:

Коло серця – як гадина
Чорна повернулась.³¹

²² Т. Шевченко, Кобзар, с. 33.

²³ Т. Шевченко, Кобзар, с. 35.

²⁴ Т. Шевченко, Кобзар, с. 36.

²⁵ Іванишин, П.: Національний спосіб розуміння в поезії Т.Шевченка, С.Маланюка, Л.Костенко. Київ: Академ-видав, 2008, с. 38.

²⁶ Т. Шевченко, Кобзар, с. 27.

²⁷ Т. Шевченко, Кобзар, с. 34.

²⁸ Т. Шевченко, Кобзар, с. 34.

²⁹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 37.

³⁰ Т. Шевченко, Кобзар, с. 43.

Свого часу М. Костомаров щодо таланту Т.Шевченка передавати поетичним словом найтонші та найпоетаємніші переживання писав: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і чарівно було заглянути туди!!!»³²

Таким чином, можна стверджувати, що в поемах Т. Шевченка «Наймичка» і «Катерина» символічно, як на рівні етнічно-ментального простору, так і на рівні системи образів, відображено модус «національного буття», який, за визначенням В. Личковаха, є сукупністю топосів «дійсного буття людини, що визначають горизонти її вкоріненості, «Край» її особистого родового, етнонаціонального існування».³³ Аналізоване питання знаходиться у смисловому полі аналізу фольклоризму творів Тараса Шевченка та є одним із багатьох векторів його прояву. За висловом О. Вертія, це є «проблема синтезу, діалектичної єдності двох світоглядів, двох систем художньо-естетичних цінностей»,³⁴ маючи на увазі фольклор і літературну творчість. А щодо такої єдності у творах Кобзаря Т. Комаринець зазначав, що «інтерес до фольклору, зумовлений розвитком романтизму, відповідав переконанням і потребам Шевченка», і, пишучи свої високохудожні твори, він керувався «не модою чи якоюсь літературною школою», а потребами часу, якостями свого таланту і традиціями, серед яких зростає і виховувався, слухаючи «пісні матері, оповідання діда, розповіді й перекази старих людей та думи кобзарів».³⁵

Використані джерела та література

- Більченко, Є. В.: Мотив чужого у формуванні етнокультурної ідентичності українців // Вісник Чернігівського державного університету. Випуск 75. Серія «Філософські науки». Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. Чернігів 2010, с. 84-88.
- Вертія, О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х років XIX століття: Монографія. Суми: Собор 2005. 486 с.
- Давидюк, В.: Генетично-порівняльний метод нові можливості фольклористичної компаративістики // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Випуск 36. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012, с. 66-86.
- Іванишин, П.: Національний спосіб розуміння в поезії Т.Шевченка, С.Маланюка, Л.Костенко. Київ: Академвидав, 2008. 392 с.
- Комаринець, Т.: Народна словесна творчість і Т.Г.Шевченко // Шевченківський словник. Том другий. Київ : Головна редакція УРЕ, 1977. 410 с.
- Костомаров, Н. И.: Воспоминание о двух малярах // Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В.С. Бородин и Н.Н.Павлока, предисл. В. Е. Шубравского. Київ : Дніпро 1988.
- Кримський, С.: Архетипи української ментальності / Відпов. редактор М.В.Попович. Київ : Наукова думка 2006, с. 273-301.
- Личковах, В. А.: Філософія етнокультури як новітній напрям народознавства // Вісник Чернігівського державного університету. Випуск 75. Серія «Філософські науки». Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. Чернігів 2010, с. 3-9.
- Росовецький, С.: Український фольклор у теоретичному висвітленні. Підручник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. 623 с.
- Шевченко, Т.: Кобзар. Київ : Дніпро 1983. 647 с.

³¹ Т. Шевченко, Кобзар, с. 39.

³² Костомаров, Н. И.: Воспоминание о двух малярах // Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В.С. Бородин и Н.Н.Павлока, предисл. В. Е. Шубравского. Київ : Дніпро 1988, с. 165.

³³ Личковах, В. А.: Філософія етнокультури як новітній напрям народознавства // Вісник Чернігівського державного університету. Випуск 75. Серія «Філософські науки». Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. Чернігів 2010, с. 5.

³⁴ Вертія, О. Народні джерела національної самобутності української літератури 70-90-х років XIX століття: Монографія. Суми: Собор 2005, с. 31.

³⁵ Комаринець, Т.: Народна словесна творчість і Т.Г.Шевченко // Шевченківський словник. Том другий. Київ : Головна редакція УРЕ, 1977, с. 29.